

Michniewicz, Wojciech

Idea zjednoczenia narodu w nauce prorockiej : zarys teologii zjednoczenia

---

Studia Teologiczne 13, 47-60

1995

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. WOJCIECH MICHNIEWICZ

IDEA ZJEDNOCZENIA NARODU W NAUCE PROROCKIEJ ZARYS TEOLOGII ZJEDNOCZENIA*

Treść: Wstęp; I. Terminologia zjednoczenia; II. Zjednoczenie narodu w nauczaniu proroków VIII wieku; III. Idea zjednoczenia w nauce proroków VII wieku; IV. Zjednoczenie w rozumieniu proroków okresu niewoli; V. Zjednoczenie narodu w nauczaniu proroków po niewoli; Zakończenie.

WSTĘP

Zjednoczenie narodu rozumiane jest w nauczaniu prorockim zarówno w aspekcie politycznym (zewnątrznym), jak i duchowym (wewnętrzny). Niektóre zapowiedzi zjednoczenia przyjmują kształt konkretnych wydarzeń historycznych dokonujących się *hic et nunc*, inne mają charakter wydarzeń eschatologicznych, wykraczających poza obecną rzeczywistość. Często przedmiotem zjednoczenia jest nie tylko naród wybrany (*Izrael*) czy tzw. *Reszta*, ale również obce, pogańskie narody. Narzuca się więc pytanie: Co chcieli prorocy powiedzieć narodowi mówiąc o zjednoczeniu i jaki ma ono przyjąć charakter? Czy dotyczy rzeczywiście tylko narodu wybranego, czy też obejmuje także inne narody? A jeśli tak, to jakie miejsce w tej nowej społeczności zajmie naród Izraela? Czy rozplynie się i zniknie w powszechnej masie różnych ludów, czy też zachowa swą tożsamość i odrębność? Czy będzie równy innym, czy może zachowa swoje pierwszeństwo wynikające z przywileju wybrania?

Literatura komentująca wypowiedzi proroków poza dość ogólnymi interpretacjami znajdującymi się w komentarzach poszczególnych ksiąg prorockich

---

* Referat wygłoszony dnia 20 października 1994 r. na zjeździe profesorów Seminariów Duchownych z Łomży, Elku, Siedlec i Drohiczyzna w AWSO w Białymstoku.

nie jest bogata. Dotychczasowe publikacje ujmują tematykę zjednoczenia na ogół od strony tradycyjnych metod genetycznych (metody krytyczno-historyczne), a nie strukturalnych, kładąc silniejszy akcent m.in. na określenie autentyczności poszczególnych wypowiedzi prorockich oraz ewentualne odkrycie ich rzeczywistych autorów. Temu celowi służy np. metoda *analizy językowej*, którą wobec tekstów prorockich — i to dotyczących właśnie tematu zjednoczenia narodu — zastosowali H. Böhmer i N. Mendecki. Na określenie tej formy badania tekstu używają oni nazwy *motivgeschichtliche Untersuchung*, czyli analiza przyczynowo-historyczna¹. Jej wymiernym skutkiem jest orzekanie (wątpliwe zresztą) o autentyczności lub nieautentyczności poszczególnych wyroczeni prorockich, nie zajmują się oni natomiast ich płaszczyzną teologiczną. Szereg publikacji omawia temat zjednoczenia w formie skrótovej, skondensowanej i siłą rzeczy fragmentarycznej (większość komentarzy do ST, z których najistotniejsze są autorstwa H. Wildbergera, W. Zimmerliego, H.J. Wolffa, A. Weisera, O. Kaisera). Nieco szerzej przedstawiają prorockie idee zjednoczeniowe teologie ST (G. von Rada, P. Imschoota, O. Eissfelda, W. Eichrodta, W. Zimmerliego i in.). Omawiają one jednak zagadnienie zjednoczenia narodu jako jeden spośród całego szeregu ważnych dla proroków tematów teologicznych, nie zatem dziwnego, że nie poświęcają temu problemowi zbyt wiele miejsca i nie dają całościowego i przejrzystego obrazu idei zjednoczenia wypunktowując jedynie istotniejsze elementy prorockiego nauczania. Wskutek tego tematyka zjednoczenia albo „tonie” w morzu innych tematów teologicznych, albo jest przedstawiona w formie bardzo krótkich, powściągliwych uwag lub też przyjmuje formę gotowych wniosków bez podania uprzedniej, interesującej odbiorcę, analizy właściwych tematowi perykop. Takie ograniczenia wynikają jednak z natury opracowań zwanych teologiami, próbujących objąć całość nauczania Starego lub Nowego Testamentu. Brakuje zatem takiego omówienia tematu, jakim byłaby spójna i zwarta, a zarazem zwięzła teologia zjednoczenia oparta o szeroką bazę przeegzegetowanych perykop biblijnych.

Podobnie można ocenić pojedyncze artykuły pojawiające się w literaturze biblijnej polskiej i zagranicznej, a dotyczące poruszanej tematyki. Większość z nich jest poświęcona albo pewnym aspektom zjednoczenia (np. terminologii), albo omówieniu niektórych wybranych perykop prorockich, które ten temat poruszają. Na ogół większym zainteresowaniem egzegetów i komentatorów

¹ W ramach tej metody analizuje się poszczególne słowa lub zwroty danej perykopy w relacji do innych miejsc ich występowania w ST. Następnie drogą eliminacji negatywnej odrzuca się te teksty, które wg egzegetów (N. Mendecki najczęściej wymienia S. Böhmera, W. Rudolpha, C. Westermanna i H. Wildbergera) powstały później i nie są autentyczne. Uzyskuje się w ten sposób tekst najstarszy. Występujące w nim terminy i zwroty przyjmuje się za pierwotne, źródłowe, od których mają pochodzić wszystkie pozostałe miejsca ich występowania w tekstach biblijnych (nieco upraszczając problem należy rzec, iż owocem zastosowania tej metody do badania słownictwa traktującego o zjednoczeniu w ramach tekstów prorockich jest wniosek o zależności niemalże wszystkich tych perykop od Ezechiela i Deuteroizajasza jako twórców terminologii zjednoczenia. Pozostałe wypowiedzi proroków byłyby od nich zależne, a zatem późniejsze i nieautentyczne).

Metoda powyższa ma szereg słabych punktów, m.in. bardzo trudno jest ustalić, która perykopa jest rzeczywiście najstarsza (dowodem są często diametralnie rozbieżne opinie egzegetów). W związku z tym całe dalsze wnioskowanie oparte jest na słabych podstawach. Ponadto występowanie takich samych terminów lub zwrotów u poszczególnych proroków nie musi jednoznacznie świadczyć o nieautentyczności i wzajemnej zależności danych perykop.

cieszą się te teksty, w których ujawniają się lub wyraźnie dominują idee zjednoczenia w połączeniu z oryginalnie hebrajskim mesjanizmem starotestamentowym² i orędziem eschatologicznym³. Brakuje natomiast szerszego i całościowego spojrzenia na wszystkie teksty prorockie traktujące o zjednoczeniu narodu, jego elementach konstytutywnych i celach.

Przedmiotem niniejszego referatu jest ukazanie związanej teologii zjednoczenia, jej początków w nauczaniu prorockim i jej ewentualnego rozwoju, w oparciu o wcześniej zebrane i przeanalizowane teksty prorockie dotyczące tej idei (nie zawarte w referacie).

Podział treści przyjęty w referacie jest podziałem chronologicznym zgodnie z ogólnie przyjmowanym datowaniem nauczania prorockiego. W ten sposób łatwiej będzie przedstawić różnice w spojrzeniu na ideę zjednoczenia u różnych proroków w miarę upływu czasu. Stąd też poszczególne punkty, za wyjątkiem pierwszego, poruszającego terminologię zjednoczenia, dotyczą kolejno:

— prorokich wyroczni o zgromadzeniu narodu pochodzących z VIII w. przed Chr. (pkt 2),

— z wieku VII (pkt 3),

— z czasu wygnania (pkt 4) i

— z okresu po powrocie z niewoli babilońskiej (pkt 5).

Zakończenie będzie próbą syntetycznego ujęcia wniosków płynących z poszczególnych punktów.

I. TERMINOLOGIA ZJEDNOCZENIA⁴

Chodzi tu o podstawowe terminy biblijne z języka hebrajskiego, którymi posłużyli się autorzy natchnieni ST, a przede wszystkim prorocy, przy ukazaniu idei zgromadzenia narodu wybranego. Pojęcie: „terminologia zjednoczenia” jest tu rozumiane szeroko, obejmuje bowiem nie tylko terminy określające groma-

² Mesjanizm starotestamentowy to „ciągle oczekiwanie przez naród wybrany jakiejś nie mającej sobie równej szczęśliwości (ściśle związanej z elementem religijnym), obiecaniej i urzeczywistnionej dzięki nadzwyczajnej interwencji Bożej” (M. Gołębiowski, *Mesjanizm księgi Izajasza na tle historii i tradycji Izraela*, AK 3(1984) s. 389). Taki mesjanizm jest synonimem soteriologii i stanowi prawdziwy „kręgosłup” całej Biblii (zob. A. Gelin, *Le idee dominanti del Vecchio Testamento*, Modena 1970, s. 215). Przybierał on różne formy: od mesjanizmu *rzeczowego* (tzn. dobra mesjańskie pojmowane jako wysublimowanie rzeczywistości historycznej Izraela [E. Galbiati, A. Piazza, *Biblia księga zamknięta*, Warszawa 1971, s. 303]) po mesjanizm osobowy (z mesjaszem jako pośrednikiem Jahwe lub też bez niego). Oczekiwanie mesjańskie ST były ściśle związane z ideą przymierza i wybraństwa oraz z ideą interwencji Boga w historię narodu wybranego. Są to oryginalne i objawione elementy religii hebrajskiej (M. Gołębiowski, s. 405-406).

³ *O orędziu eschatologicznym mówić należy wszędzie tam, gdzie prorocy odrzucają dotychczasowe historyczne podstawy zbawcze (...). Tam, gdzie prorocy niejako rugują Izrael z płaszczyzny zbawczej wyznaczonej przez dotychczasowe zdarzenia zbawcze i gdzie jego podstawa zbawcza została przesunięta w sferę przyszłych wydarzeń Bożych, przepowiadanie prorockie faktycznie otrzymuje znamiona przepowiadania eschatologicznego* (G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, Warszawa 1986, s. 455).

⁴ Szerzej na ten temat w artykule: W. Michniewicz, *Idea zjednoczenia narodu w nauczaniu prorockim. Podstawowa biblijna terminologia hebrajska*, STTBł 12(1994), s. 87-96.

dzenie narodu w sensie ścisłym ($\supset$ sp, qbš), ale także słownictwo związane z ideą powrotu narodu do ojczyzny ($\supset$ lh, jš $\supset$, bô $\supset$, šûb), pojęcia obrazujące zbawienie i ratunek (nš, plt, mlł, jš $\supset$) oraz wykupienie i uwolnienie z niewoli (pdh, g $\supset$ l). Należy tu również wspomnieć o istotnym w nauczaniu niektórych proroków pojęciu š $\supset$ r. Przedstawione powyżej hebrajskie formy czasownikowe i rzeczownikowe stosowane przez proroków na określenie zgromadzenia narodu wskazują na wielość terminów i szerokie spektrum ich znaczeń wypracowanych w ciągu wieków w prorockim nauczaniu. Są także świadectwem ewolucji poszczególnych pojęć oraz ich ciągłego aktualizowania (*relecture*), stosownie do teologii danego proroka. Wymieniona terminologia hebrajska jest główną podstawą do wydzielenia z całości nauczania prorockiego pojedynczych tekstów jako dotyczących zjednoczenia narodu.

I. ZJEDNOCZENIE NARODU W NAUCZANIU PROROKÓW VIII WIEKU

Chodzi o teksty datowane na ogół przez egzegetów na VIII w. przed Chr. Ich autorami są: Ozeasz, Amos, Micheasz i Protoizajasz. Najwięcej wypowiedzi w temacie zjednoczenia można znaleźć w nauczaniu ostatniego spośród wymienionych proroków (pięć tekstów) najmniej w Księdze Amosa (jeden tekst). U pozostałych tematyce zjednoczenia poświęcone są po trzy wyrocznie.

Teksty ozeaszowe ukazują dzieło zgromadzenia Izraela jako wyłączny, w niczym niezasłużony dar Jahwe. Bóg realizuje w ten sposób swój plan zbawczy względem Izraela, mimo że odpowiedź z jego strony jest niewspółmiernie nikła. Zjednoczenie i osiedlenie się wygnańców w ziemi przodków będzie owocem Bożego przebaczenia, Jego dobroci i trwałej miłości względem swego ludu i dokona się za przyczyną wybranego przez naród wodza i króla, którego można określić jako prawzór i zapowiedź mesjasza-wybawiciela. Przyszłe szczęście narodu ukazane w obrazie obfitości dóbr materialnych oraz spokojnego, sielankowego życia mieszkańców, nawiązuje do pierwotnej harmonii w przyrodzie na początku dzieła stworzenia oraz do obietnic przymierza synajskiego. Jego miejsce zajmie teraz nowe przymierze pokoju, które Jahwe zawrze z całą przyrodą i z narodem wybranym w nadchodzącej epoce. Będzie to zarazem ukoronowaniem całej historii narodu wybranego. Ozeasz nie wspomina o udziale ludów pogańskich w przyszłym losie Izraela. Ich rola jest ograniczona do funkcji obserwatora szczęścia narodu wybranego — obserwatora uznającego wywyższenie i chwałę ludu Jahwe.

W nauczaniu proroka Micheasza dotyczącym czasów przyszłych Izraela, jego zjednoczenia i odnowienia, pojawia się nuta uniwersalnego, powszechnego podporządkowania władzy Boga wszystkich ludów i krajów bez wyjątku. Jego panowanie i prawo przyjmą zarówno ci, którzy dobrowolnie przybędą do góry Syjon, uznając zwierzchnictwo Jahwe nad całym światem i to, że jest jedynym Bogiem (4,1-3), jak i ci, którzy nie będą chcieli tego uczynić, lecz zostaną

przymuszeni potęgą objawiającego się Boga (7,15-16). Miejsce i rola Izraela wydaje się być równie jednoznaczna: stanie się on wraz z Jerozolimą centrum nowego świata i nowego porządku opartego o prawo Jahwe⁵.

Do zasadniczych elementów nauczania Micheaszowego w odniesieniu do przyszłego zjednoczenia narodu można zaliczyć:

1. Ukazanie Jahwe jako dobrego pastercy, który ze względu na swą łaskawość i wierność przebaczy odstępstwo Izraela i zgromadzi go; podkreślenie zbawczej interwencji Jahwe;

2. Zgromadzenie narodu rozumiane jako utworzenie wiernej Bogu Reszty składającej się z zachowujących Prawo członków Izraela i nawróconych pogan. Powstanie ona w czasie przyszłym, ale o znamionach doczesności historycznej. Reszta stanie się błogosławieństwem dla tych ludów pogańskich, które się nawrócą, przyjdą do Jahwe i będą Mu poddane, natomiast wobec niewiernych spełni funkcję *bicza Bożego*;

3. Centrum nowego i wiecznego królestwa Jahwe obejmującego powiększony teren dawnej monarchii dawidowej stanie się Syjon. Pozostała ziemia ulegnie zniszczeniu.

Izajaszowe nauczanie dotyczące przyszłego zjednoczenia narodu wybranego zawiera następujące elementy:

1. Jahwe przebaczy ludowi grzechy, wykupi go z ręki pogan i przyprowadzi do ojczyzny po uprzednim ukaraniu. Przywróci narodowi pierwotną jedność i świętość wynikającą z przymierza synajskiego i udzieli mu daru *dlugiego trwania* w nowym królestwie;

2. Spośród narodu wybranego powrócą do kraju wyłącznie ci, którzy zachowywali wiernie Boże prawo oraz ci, którzy porzuciwszy niesprawiedliwość nawrócili się do Jahwe. Wśród nich znajdą się też *obcy* (*haggēr*), czyli wygnańcy spośród pogan oraz same ludy pogańskie (ich nawrócenie będzie nawet motywem do nawrócenia się samego Izraela). Przyjdą one do Jahwe na Syjon (niosąc lub też prowadząc wygnańców izraelskich), aby poznać prawo Boże i nauczyć się chodzić Jego drogami (zgromadzenie Izraela ze wszystkich stron świata oraz przyjdzie pogan do Jahwe jest dla Izajasza równoczesnym wydarzeniem). Oni stworzą wierną Bogu *Resztę* (*šēpār*), która wraz z pozostałymi na terenie kraju („*świętymi*” i „*zapisanymi do życia*”) da początek nowemu ludowi Jahwe z centrum w Jerozolimie. Powrót Reszty do ojczyzny przybierze formę triumfalnego pochodu;

⁵ Warto jeszcze wspomnieć o dwu tekstach Micheaszowych pośrednio związanych z ideą zjednoczenia: 1) 4,10, w którym prorok mocno podkreśla, że przysię królestwo pokoju i bezpieczeństwa, jakim ma się stać odnowiony Izrael nie rozpocznie się bez uprzedniego nawrócenia i oczyszczenia go przez cierpienie, oraz 2) 5,6-8, w którym Micheasz przypisuje Reszcie Izraela misję wykonania wyroku Jahwe nad niewiernymi, widząc w niej swego rodzaju „bicz Boży” czyniący sprawiedliwość w czasach ostatecznych. Ponieważ misja pochodzi od samego Jahwe, Reszta nie natrafi na żaden opór i sprzeciw, *nie będzie nikogo, kto uratuje* (w. 7g). Użyty przez Micheasza czasownik *nsl* w formie sprawczej hiłil określa zbawcze, wyzwalające działanie samego Jahwe (zob. U. Bergmann, *nsl hi., retten*, THAT II 96-99, zwł. p.4.). W sytuacji ukazanej w perykopie narody będą pozbawione takiego orędownika i wybawcy. Ostatecznym skutkiem działania Reszty będzie zwycięstwo nad wszystkimi dotychczasowymi wrogami narodu, którzy są równocześnie nieprzyjaciółmi samego Jahwe.

3. Reprezentantem Jahwe na ziemi będzie władca królestwa mesjańskiego, którego Izajasz określa różnymi terminami: *latorośl, pęd, korzeń Jeszaja, wybawca, nauczyciel, dziecię*. Obdarzony Duchem Jahwe dokona w Jego imieniu zjednoczenia Izraela, będzie znakiem dla ludów i ich wybawieniem. Zasadniczymi przymiotami mesjasza są sprawiedliwość i wierność;

4. Jahwe przynosząc ludom pogańskim poznanie Swego prawa da im prawdziwy i trwały pokój, bezpieczeństwo i szczęście. Wszystkie narody pojedną się ze sobą, a w królestwie Bożym będą się cieszyły jednakowymi prawami (o podporządkowaniu pogan narodowi wybranemu mówi jeden tekst 14,1-2). Izrael będzie równy innym (uniwersalizm). Za jego przyczyną narody pogańskie wejdą do królestwa Bożego, przez co wypełni on ostatecznie swoją misję w świecie — misję *bycia* Bożym błogosławieństwem wobec pogan.

Porównując nauczanie czterech najstarszych proroków: Ozeasza, Amosa, Micheasza i Protoizajasa daje się zauważyć zasadniczą zgodność co do podstawowych idei związanych ze zjednoczeniem narodu po okresie rozproszenia i wygnania:

— zgrupowanie i zjednoczenie Izraela będzie zbawczym dziełem samego Jahwe (Iz, Am, Mi); dokona On go przez osobę wodza i króla narodu (Oz), któremu nie przypisuje się jednak misji pośredniczenia między narodem a Bogiem, ani tym bardziej roli mesjasza;

— zjednoczony zostanie cały naród wybrany (Am, Oz) lub jego *reszta* składająca się tylko z synów Izraela (Mi), lub też będąca wspólnotą, która obejmuje wszystkie nawrócone ludy i narody (Iz). Reszta wypełni misję otrzymaną przez naród wybrany — będzie znakiem i błogosławieństwem Bożym dla pogan (Iz, Mi);

— zjednoczenie będzie oparte o pierwotny ideał przymierza synajskiego (dającego Boże prawo, jedność i świętość narodowi — Iz, Oz), które z czasem zastąpi nowe, wieczne przymierze Boga z narodem wybranym — a przez niego z całą przyrodą — jako ostateczne ukoronowanie historii Izraela (Oz);

— zgromadzenie Izraela będzie powrotem do potęgi dawnego Królestwa Dawidowego i ostatecznym panowaniem nad wszystkimi dotychczasowymi wrogami (przewaga elementu doczesnego i narodowego w obrazie mesjańskiego szczęścia — Am); nowe, mesjańskie dzieje zjednoczonego narodu wybranego określa zwrot *bajjôm haħû*^p (Oz), który odnosi się do konkretnej **doczesności**, chociaż bardzo oddalonej w czasie;

— poganie nie otrzymają żadnego udziału w przyszłym królestwie Bożym (Am, Oz) lub będą wyłącznie obserwatorami szczęścia Izraelitów (Oz), czy też zostaną całkowicie podporządkowani narodowi wybranemu (Am); inny pogląd: narody pogańskie, jeśli się nawrócą i przyjdą do Jahwe staną się na równi z Izraelem członkami nowego ludu Bożego (Iz) lub też

— Izrael zachowa swą odrębność i pierwszeństwo w królestwie mesjańskim (Mi).

III. IDEA ZJEDNOCZENIA W NAUCE PROROKÓW VII WIEKU

Znajdują się tu wyrocznie przypisywane trzem prorokom: Sofoniaszowi, Nahumowi (po jednym tekście) oraz Jeremiaszowi (trzyście wypowiedzi prorockich).

Nauczanie proroka Jeremiasza na temat zjednoczenia narodu wybranego zawiera następujące elementy:

— Jahwe przebaczy narodowi wybranemu jego winy ze względu na swe miłosierdzie i w czasach mesjańskich, łączących się z epoką powygnaniową, zjednoczy oba królestwa, Północne i Południowe. Do kraju powróci jednak wyłącznie Reszta, tzn. ci, którzy się autentycznie nawrócą i przyjmą *duchowe obrzezanie*. Dołączą do nich nawróceni poganie tworząc wspólnie załazek nowego ludu Bożego;

— Jahwe zjednoczy swój lud za pośrednictwem władcy mesjańskiego z rodu Dawida — *Latorośli sprawiedliwej* (šemaḥ šadiq), który przejmie władzę w kraju po okresie rządów »dobrych pasterzy«. Zaprowadzi on sprawiedliwe prawo w królestwie zapewniając mu bezpieczeństwo i szczęśliwą, spokojną egzystencję;

— Jahwe zawrze z ludem *nowe*, wieczne *przymierze* (b'rit h'dāšāh). Jego podstawą będzie Boże prawo wypisane w ludzkich sercach, a owocem — nowy styl życia ludu przejawiający się w postawie bojaźni Bożej. Dawne elementy kultu religijnego (arka) zastąpi realna obecność Boża;

— do zjednoczonego Izraela dołączą ludy pogańskie uznając, że tylko Jahwe jest prawdziwym Bogiem. Przyjdą do Jerozolimy — centrum królestwa Bożego i zamieszkają wśród narodu wybranego. Izrael nadal zachowa swe pierwszeństwo jako pierworodny syn. Warunkami przyjęcia pogan jest poznanie prawa Bożego i wyznawanie wiary w Jego imię (idea prozelityzmu religijnego). Prorok nie stwierdza wyraźnie, że poganie otrzymają udział w dobrach królestwa mesjańskiego — raczej suponuje, że ludy obce będą się chlubiły i cieszyły odrodzeniem Izraela jako ludu Jahwe, odmianą jego losu i pomyślnością (świadczy to o pokojowych, dobrosąsiedzkich stosunkach w epoce królestwa mesjańskiego).

Porównując nauczanie Jeremiasza na temat zjednoczenia Izraela z wypowiedziami dwu pozostałych proroków wieku VII zauważa się dużą zbieżność poglądów. Różnica dotyczy spojrzenia na osobę gromadzącego naród wybrany. Dla Sofoniasza i Nahuma jest nim wyłącznie Jahwe. W ich nauczaniu nie pojawia się idea władcy-mesjasza. Zjednoczenie Izraela w ujęciu tych trzech proroków dokona się w konkretnej, historycznej i politycznej rzeczywistości po pokonaniu jasno sprecyzowanych wrogów (Asyrii, Babilonii). Jeśli chodzi o ich relację do pogan, to Nahum pomija tę kwestię, natomiast Sofoniasz widzi Izraela jako pośrednika między Jahwe a narodami pogańskimi oraz znak mocy Bożej wobec nich. Sofoniasz mówi nadto o darze *czystych warg* ofiarowanych poganom celem wzywania Bożego imienia i służenia Mu. Jego nauczanie jest najbliższe Jeremiaszowi co do spojrzenia na miejsce i rolę ludów pogańskich w przyszłych losach Izraela i świata.

IV. ZJEDNOCZENIE W ROZUMIENIU
PROROKÓW OKRESU NIEWOLI

Na lata niewoli babilońskiej (586-538 przed Chr.) przypada działalność dwu wielkich proroków, pocieszycieli narodu wybranego na wygnaniu: Ezechiela oraz tzw. Deuteroizajasza. Ze spuścizny literackiej im przypisywanej wybrałem odpowiednio osiem i dziewięć największych i najbardziej istotnych dla tematu zjednoczenia tekstów.

W nauczaniu proroka Ezechiela odnośnie zjednoczenia narodu wybranego można wyróżnić szereg nowych elementów. Przede wszystkim jest ono całkowicie darem Jahwe, który w trosce o świętość swojego imienia (*l'ma^c an š'mi*), a także ze względu na swe miłosierdzie zgromadzi naród wybrany. Zjednoczenie dokona się w ścisłej łączności z powszechnym sądem nad narodami pogańskimi i równoczesnym nadejściem czasów mesjańskich. Warunkiem powstania jednego, odrodzonego narodu wybranego będzie jego odnowa moralna, czyli odrzucenie bałwochwalstwa i nawrócenie ku Jahwe. Do ojczyzny powróci jedynie niewielka *reszta*, składająca się z rozproszonych, a nie z pozostałych w kraju, która po sądzie na „pustyni” i oczyszczeniu z win stanie się zaczątkiem nowego ludu Bożego. Jego władcą będzie potomek Dawida, *szczep pokoju* (*maṭṭa^c šālom*), który w imieniu Jahwe — jako księżę — obejmie pasterskie rządy nad narodem. Duchowym centrum królestwa stanie się Syjon. Jahwe zawrze ze swoim ludem nowe, wieczne *przymierze pokoju* (*b'rit šalom*) oparte o głęboką, duchową przemianę ludzkiego wnętrza (*serce z ciała, lēv bāšār; nowe serce, lēv hādāš*). Podstawą moralnego odrodzenia będzie dar *ducha Jahwe* (*rūah ḥ'ḏāšāh*), który oczyści ludzkie serca tworząc nowego człowieka i usposabiając go do wiernego zachowywania Bożego prawa. Odrodzony wewnętrznie naród zamieszka bezpiecznie w swej ojczyźnie, otoczony Bożym błogosławieństwem i Jego stałą łaskawością, przejawiającą się m.in. w obfitości wszelkich dóbr. Jahwe zamieszka na stałe w swoim przybytku pośród nowego ludu. Królestwo mesjańskie obejmie głównie naród Izraela, narody pogańskie będą obserwatorami chwały ludu Bożego, natomiast same nie będą w niej raczej uczestniczyć (inaczej: 17,22-24b). Dla pogan wyprowadzenie Izraelitów z niewoli będzie znakiem *świętości*, czyli mocy i potęgi Jahwe. Naród wybrany stanie się odtąd wiernym świadkiem Boga wobec pogan, a fakt zgromadzenia narodu i jego aktualne szczęście staną się znakiem prawdziwości Jahwe, Boga Izraela.

Nauczanie proroka Deuteroizajasza, określanego mianem pierwszego proroka „eschatologicznego”⁶, odnośnie tematu zjednoczenia narodu można streścić w następujących punktach:

⁶ G. Fohrer, *Geschichte der israelitischen Religion*, Berlin 1969, s. 330n. Deuteroizajasz prezentuje dojrzałą teologicznie myśl eschatologiczną o wyraźnie zaznaczonym przedziale między grzeszną przeszłością narodu a wspaniałą przyszłością zbawczą (L. Stachowiak, *Historia i eschatologia u proroków*, RTK 18 (1971) 1, s. 93).

— tylko Jahwe, jedyny i prawdziwy Bóg, zgromadzi rozproszony naród, gdyż jest jego *Wykupicielem* (g^o־ēl). Uczyni to z miłości do swego ludu. Prorok nie eksponuje kryterium moralnego jako warunku zjednoczenia;

— do ojczyzny powróci każdy należący do ludu Izraela (brak pojęcia *Reszty*);

— realizatorem Bożych planów zbawczych względem narodu wybranego i ludów pogańskich będzie napełniony duchem Jahwe Jego *Sluga* (־avdi). On sam stanie się przymierzem dla ludzi, zgromadzi i odrodzi naród wybrany, przyniesie narodom poznanie prawa i zbawienie (*światło pogan*, ־ōr gōjim). Swoją misję wypełni na drodze ekspiacyjnego cierpienia i śmierci poniesionej za wszystkich ludzi. Owocem będzie pojednanie ich z Bogiem i stworzenie z nich nowego, *zjednoczonego* duchowo ludu Jahwe (uniwersalizm zbawienia). Powszechne zbawienie nie oznacza „rozpląnięcia się” narodu wybranego w masie nawróconych ludów pogańskich. Izrael odzyska należne mu prawo pierworodnego syna i osiągnie chwałę pośród innych ludów. Będzie stałym pośrednikiem między Jahwe a ludzkością. Stanie się *primus inter pares*.

Nauczanie prorockie okresu niewoli babilońskiej dotyczące zjednoczenia narodu, reprezentowane przez działalność pisarską dwu wielkich wieszczów tego okresu, Ezechiela i Deuteroizajasza, obok szeregu elementów wspólnych posiada też pewne różnice⁷. Motywem zjednoczenia dla Ezechiela jest troska o świętość Bożego imienia. Deuteroizajasz podkreśla fakt, że Jahwe jest Wykupicielem Izraela i jego Stwórcą. Motywami wspólnymi są miłość Boża i Jego miłosierdzie względem narodu. Ezechiel łączy odrodzenie Izraela z powszechnym sądem Bożym nad ludami pogańskimi, co w nauczaniu drugiego proroka ustępuje miejsce powszechnemu nawróceniu się pogan i przyjsciu do Jahwe. Czas, kiedy to nastąpi, jest trudny do ustalenia, gdyż we wszystkich wyroczniach zaciera się różnica między okresem powygnaniowym a początkiem królestwa mesjańskiego. Ezechiel eksponuje bardzo silnie konieczność oczyszczenia się Izraela i porzucenia bałwochwalstwa jako warunek *sine qua non* przyszłego zjednoczenia, w tekstach deuteroizajaszowych ten temat nie pojawia się, natomiast jest podkreślone, że każdy, kto otworzy się wewnętrznie i wyzna wiarę w prawdziwego Boga Jahwe, będzie zbawiony. Zbawienie ogarnie zatem wszystkie ludy ziemi i cały naród wybrany, podczas gdy według Ezechiela będzie ono dotyczyć wyłącznie nawróconej *reszty* Izraelitów⁸. Obaj prorocy poświęcają wiele uwagi potomkowi Dawida, nazywając go *szczępem pokoju*, *pasterzem* lub też *slugą Jahwe*. Przypisują mu zgromadzenie wygnańców, objęcie władzy nad przyszłym

⁷ Zob. szczegółowe omówienie tego tematu w dziele: D. Baltzer, *Ezechiel und Deuterojesaja*, (BZAW 21), Berlin 1971.

⁸ Po upadku Jerozolimy Ezechiel upatrywał przyszłość Izraela nie tyle w wątpliwej Reszcie, co raczej w jakiejś nadzwyczajnej interwencji Boga np. wskrzeszającego umarłe kości (37,1-14). Niewypełnianie się Bożej obietnicy o narodzie tak licznym, jak gwiazdy na niebie (Pwt 28,62), przypisywał (podzielając w tym pogląd Jeremiasza) nieposłuszeństwu Izraela. Według Ezechiela, Reszta żyjąc w lęku, rozproszeniu, zmarnieje na wygnaniu (6,12; 17,21), pozostali będą rozrzucony po świecie, aby wypełniły się słowa Jahwe (por. Jr 15,9; 44,12.14). Obietnica zbawienia wypełni się wyłącznie wtedy, gdy Reszta się nawróci.

ludem Bożym i zapoczątkowanie królestwa mesjańskiego. Deuteroizajasz przepowiada jego ekspiacyjną mękę oraz śmierć za grzechy narodu wybranego i całej ludzkości, dzięki czemu pojedna on świat z Bogiem i przyniesie mu prawdziwą wolność i zbawienie. W nauczaniu obu proroków pojawia się idea zawarcia nowego przymierza między Bogiem a ludźmi⁹, przymierza opartego o dar Ducha Jahwe i połączonego z dogłębną przemianą ludzkiego wnętrza (ezechielowe *serce z ciała*). Centrum nowego, odrodzonego ludu Bożego epoki mesjańskiej stanie się Syjon jako miejsce stałego przebywania Jahwe. Obaj prorocy podkreślają obfitość wszelkich dóbr i sielankowe życie mieszkańców królestwa jako zewnętrzne, symboliczne przejawy Bożej opieki i Jego błogosławieństwa. Zasadnicza różnica w nauczaniu ujawnia się w stosunku do pogan. Ezechiel przydziela im rolę obserwatorów chwały narodu wybranego cieszącego się królestwem Bożym i pełniącego w świecie funkcję świadka świętości, czyli mocy i potęgi Jahwe. Według Deuteroizajasza poganie na równi z narodem wybranym odziedziczą królestwo mesjańskie, gdyż kryterium podziału stanie się wiara i przyłgnięcie do Jahwe, a nie formalna przynależność do ludu Izraela. Ten ostatni jednak odzyska swą chwałę i należne mu pierwszeństwo wynikające z faktu wybrania i pierworództwa.

V. ZJEDNOCZENIE NARODU W NAUCZANIU PROROKÓW PO NIEWOLI

Ostatni punkt poświęcony jest tym tekstom, których datację na ogół ustala się na czasy po powrocie z wygnania babilońskiego (po 538 r.). Wśród nich są dwie wyrocznie Małej i Wielkiej Apokalipsy Izajasza, siedem tekstów Tritoizajasza, trzy wyrocznie Deuterozachariasza oraz pojedyncze wypowiedzi proroków Zachariasza, Abdiasza i Joela.

Do charakterystycznych cech nauczania prorockiego tego okresu (V-IV w.) w interesującym nas temacie należą następujące stwierdzenia:

— Jahwe jest wyłącznym zbawcą Izraela; On wykupi, oczyści i zgromadzi *podwójnie* (Za II) całego Izraela (Iz) lub jego wierną, nawróconą z odstępstwa Resztę (Iz III, Za) i przyprowadzi ją na Syjon — symboliczne miejsce ocalenia (Jl, Ab, Za) i duchowego zjednoczenia narodu wybranego oraz stolica nowego królestwa Bożego (Iz III), ograniczonego terytorialnie tylko do terenu Kanaanu (Ab);

— zgromadzenie narodu dokona się ze względu na *krw przymierza* synajskiego i odwieczne umiłowanie Izraela przez Jahwe (Za II);

— na Syjonie Jahwe zawrze z narodem wieczne przymierze (Za, Iz III) obdarzając swój lud nieustannym błogosławieństwem i pomyślnością (Za, Za II) i dając początek nowej rzeczywistości zbawczej (Iz III);

---

⁹ Szczególnie daje się to zauważyć u Deuteroizajasza, u którego pojawia się idea głębokiego „zerwania” pomiędzy dawną świętą przeszłością narodową, „dawną” historią zbawienia, której ucieleśnieniem było wyjście z Egiptu, a nową rzeczywistością zbawczą, której obrazem jest nowe wyjście i nowe przymierze (zob. Rad s. 551-553).

— Reszta Izraela będzie błogosławieństwem (Za) narodów; Izraelici jako misjonarze pójdą do pogan i będą ich katechizować celem nawrócenia i przyprowadzenia do Boga (poganie jako odbiorcy nauczania — Iz III, Za II);

— narody ujrzą chwałę i wywyższenie Izraela, a przez niego — chwałę jedynego Boga Jahwe (są świadkami Jego zbawczych dzieł — Iz III, Za II); przyjdą na Syjon, by tutaj spotkać Jahwe i oddać Mu pokłon (Za), lub też: reszta nawróconych pogan będzie rokrocznie pielgrzymować do Jerozolimy, aby oddać pokłon Jahwe i uczestniczyć w kulcie (Za II, Iz III);

— poganie znajdą swoje miejsce w nowym ludzie Bożym (Za), jeśli zachowają prawo i przykazania (Iz III); naród wybrany będzie pełnił wobec nich funkcje kapłańskie (Iz III);

— inne spojrzenie na pogan: jako wrogowie (Ab) będą osądzeni w Dolinie Jozafata (Jl), będą służyć ludowi Bożemu (Iz III), do którego wyłącznie należy zbawienie (Jl). Z powyższego zestawienia da się zauważyć, iż w nauczaniu okresu powygnaniowego spojrzenie na Izraela u wszystkich proroków jest jednakowe (zgrupowanie, zjednoczenie i wywyższenie narodu), podczas gdy na pogan — diametralnie różne (udział w zbawieniu ludu Bożego — podporządkowanie i osądzenie jako wrogów).

ZAKOŃCZENIE

Porównując wszystkie wypowiedzi proroków ST dotyczące tematu zjednoczenia narodu wybranego otrzymujemy następujący obraz ich myśli i przekonań:

— zgromadzenie i zjednoczenie narodu wybranego dokona się tylko i wyłącznie za sprawą Jahwe, Boga Izraela (Am, Mi, Iz, So, Na, Ha, Za II) lub też za pośrednictwem władcy danego narodowi przez Jahwe. Początkowo nie ma on żadnych cech pośrednika i mesjasza (Oz), później otrzymuje on tytuł: króla mesjańskiego (Mi) — *Latorośli* (Jr), Pasterza (Ez) i wreszcie Sługi Jahwe (Iz II), który oddaje swoje życie w ekspiacyjnej ofierze celem duchowego zjednoczenia nowego ludu Bożego;

— centrum zjednoczenia i ośrodkiem nowego królestwa Jahwe będzie Syjon (wszyscy prorocy);

— wypowiedzi proroków idą najpierw po linii zjednoczenia, które dokona się w konkretnej historycznej rzeczywistości po pokonaniu jasno sprecyzowanych, politycznych wrogów, takich jak Asyria lub Babilonia (Am, So, Na, Ha, Ab)¹⁰. Przywróci ono dawną potęgę królestwa dawidowego (Am). Stopniowo jednak wizja ta ulega pewnemu uduchowieniu i przenosi realizację zjednoczenia w sferę nadziei mesjańskich, które urzeczywistnią się w dalszej przyszłości historycznej (Oz), a w końcu w rzeczywistości eschatologicznej — metahistorycznej (późniejsi prorocy);

¹⁰ Interwencję Bożą rozumiano zatem najpierw doraźnie jako wybawienie z konkretnego niebezpieczeństwa (zob. L. Stachowiak, s. 89).

— zgromadzenie obejmie cały naród wybrany (Am, Oz, Iz, Iz II). Wkrótce pojawia się pojęcie zjednoczenia tylko Reszty Izraela (Już u Am, a potem Mi, Ez, Za, Iz III, Jl), która nawróci się do Jahwe i oczyści z grzechów (So, Ez). Reszta stanie się błogosławieństwem dla pogan (Mi, Iz, So, Ha, Za). Jej podporządkowanie się Bogu i doznana łaska zjednoczenia sprawiają, że narody pogańskie będą u niej szukać znajomości prawdziwego Boga, Jahwe — idea prozelityzmu (Iz III, Za II). W skład Reszty wejdą też poganie (Iz, Jr). Warunkiem przynależności do nowego ludu Bożego, któremu Reszta da początek, jest wyznawanie wiary w Jahwe i szczerze zwrócenie się sercem do Niego, obowiązujące zarówno Izraelitów, jak i pogan (Iz II, Iz III, Za)¹¹;

— motywem zjednoczenia narodu wybranego jest miłość i miłosierdzie Boże względem niego (Jr, Ez, Za II), przyjęcie przez Jahwe na siebie funkcji Wykupiciela (Iz II), troska o świętość swego imienia (Ez), wierność *krwi przymierza* synajskiego (Za II);

— zjednoczenie będzie oparte o odnowienie zasad przymierza spod Synaju (Iz, Oz). Później jednak pojawia się myśl, że zjednoczeniu będzie towarzyszyć zawarcie zupełnie nowego, wiecznego przymierza (Oz), wypisanego w ludzkim sercu (Jr, Iz II, Ez, Za, Iz III);

— według jednego nurtu wypowiedzi prorockich w zjednoczonym i odnowionym ludzie Bożym narody pogańskie nie otrzymają żadnego udziału (Am, Oz) albo będą jedynie zewnętrznymi obserwatorami szczęścia narodu wybranego (Oz, Ez), cieszącymi się jego chwałą i wywyższeniem (częściowo Jr), lub też zostaną całkowicie podporządkowani narodowi wybranemu (jako kara i odplata za lata niewoli i wygnania — Am, niektóre teksty Iz III; za wrogi stosunek do Izraela — Ab; jako wyraz słusznego sądu — Jl). Ale jest też inny nurt nauczania, według którego poganie w wywyższeniu i chwale narodu wybranego ujrzą chwałę prawdziwego Boga Jahwe (Iz III, Za II), będą służyć Jahwe (So, Iz III, Za, Za II) pielgrzymując rokrocznie na Syjon, a nawet uczestnicząc w kulcie świątynnym (Iz III, Za II); Izrael będzie pełnił wobec nich funkcję pośrednika (Iz II) oraz funkcję kapłańską (Iz III). Poganie wejdą w skład ludu Bożego stając się jego równoprawnymi członkami, jeśli się nawrócą i przyjdą do Jahwe (Iz, Iz II). Zbawiona Reszta narodu wybranego zachowa swoją odrębność i swoje pierwszeństwo w ramach nowego ludu Bożego (Mi, Jr, Iz II, Iz III);

— zgromadzony i zjednoczony lud Boży będzie się cieszył nieustannym Bożym błogosławieństwem (wszyscy prorocy).

Przedstawione wnioski wykazują pewną charakterystyczną, choć nie u wszystkich proroków występującą prawidłowość „duchowego” rozwoju idei zjednoczenia w miarę upływu czasu. Można ją ująć w następujące antytezy:

— jednocy wyłącznie Jahwe — czyni to mesjasz-pośrednik;

— Syjon jako konkretna, historyczna stolica królestwa Jahwe — duchowe, symboliczne centrum nowego królestwa Bożego;

— królestwo obejmie teren Kanaanu, odnowienie dawnej monarchii dawidowej — królestwo duchowe bez odniesień geograficzno-historycznych;

¹¹ Rozwój pojęcia „reszty” idzie zatem w kierunku ponadhistorycznym, ku przyszłemu odnowieniu (zob. L. Stachowiak, s. 92).

— zjednoczony będzie cały naród wybrany lub tylko Reszta Izraela — Reszta Izraela oraz nawróceni poganie;

— ocalenie nastąpi ze względu na przynależność do narodu wybranego — motywem ocalenia jest wewnętrzne nawrócenie;

— odnowienie dawnego przymierza synajskiego — zawarcie nowego przymierza wypisanego w ludzkim sercu;

— poganie są wrogami Izraela i nie wejdą w skład ludu Bożego — będą uczestniczyć w nim częściowo, a nawet w pełni.

Zarysowane prawidłowości w rozwoju idei zjednoczenia nie zawsze jednak rozwijają się w sposób tak jasny i konsekwentny na przestrzeni kolejnych wieków (od VIII do IV w. przed Chr.). Niekiedy poglądy o dużej dojrzałości duchowej prezentuje prorok z w. VIII (Iz) w przeciwieństwie do nauczania proroka z okresu powygnaniowego (np. Ab)¹², czasami prorocy wywodzący się z tego samego stulecia odmiennie patrzą na te same problemy, jak np. czas zjednoczenia (Am — Oz) czy stosunek do pogan (Iz II — Ez), niekiedy w nauczaniu jednego i tego samego proroka napotyka się krańcowo odmiennie stanowiska (spojrzenie Iz III na narody pogańskie). Przyczyny tych rozbieżności lub nawet poważnych różnic należy z pewnością upatrywać w nie do końca wyjaśnionej i pewnej dacie poszczególnych perykop oraz w wielokrotnych interpretacjach i przekształceniach jednego i tego samego tekstu biblijnego dokonywanych przez uczniów prorockich i kolejnych redaktorów na przestrzeni wieków (*relecture*). Z drugiej jednak strony nie można wykluczyć procesu weryfikacji swoich poglądów przez tego samego proroka czy też typowego dla ludzkiego życia przeplatania się słusznych i błędnych, uniwersalistycznych i nacjonalistycznych opinii¹³ w najbardziej nawet elitarnych, doświadczonych życiowo i pogłębionych duchowo kręgach społeczeństwa.

Źródeł sprzecznych ze sobą wypowiedzi prorockich należy też z pewnością dopatrywać się w dwu odmiennych kierunkach religijno-światopoglądowych, które ukształtowały się wśród Judejczyków na terenie Palestyny po okresie niewoli babilońskiej. Pierwszy, konserwatywny, postulował ściśle zachowanie przepisów Prawa Mojżeszowego i praktyk religijnych oraz swego rodzaju izolowanie się od kontaktu z poganami, aby w ten sposób zachować swoje powołanie i cel, dla którego zostali przez Boga wybrani spośród narodów (Ml, Ezd, Ne). Drugi kierunek o orientacji bardziej uniwersalistycznej uważał, że przez zachowanie Prawa i jednocześnie otwarcie się na obcych, którzy w religii Jahwe widzieli drogę do urzeczywistnienia swoich aspiracji religijnych, Izrael spełni swoje zadania jako naród wybrany i w pełni zrealizuje swoje powołanie (Rt, Jon, Iz III). Oba ścierające się poglądy miały również wpływ na powstanie nowych i reinterpretację dotychczasowych tekstów biblijnych ujmujących relację Izraela do pogan. Dotyczy to też z pewnością wypowiedzi prorockich.

¹² W świetle oceny poglądów Abdiasza na temat zjednoczenia można by sądzić, że jest dużo racji w tej hipotezie, która przyjmuje w. VIII, a nawet w. IX przed Chr. za czas właściwy dla nauczania tego proroka.

¹³ „Oczekiwanie na zbawienie raz nabiera charakteru bardziej uniwersalnego, innym razem przejawia cechy bardziej nacjonalistyczne”, „u proroków piszących są tendencje eschatologiczne i nacjonalizujące” (W. J. Roslón, *Zbawienie człowieka w Starym Testamencie*, Warszawa 1970, s. 37-39, 200).

Biorąc pod uwagę wyniki przeprowadzonych analiz w temacie zjednoczenia narodu wybranego w nauczaniu prorockim interesującą byłoby sprawą prześledzić ten sam temat w innych zbiorach ksiąg ST, np. w księgach historyczno-dydaktycznych, mądrościowych czy też w księdze Psalmów. Dalszym etapem prac mogłoby być skonfrontowanie osiągniętych wyników badań z ujęciem idei zjednoczenia od strony jej wypełnienia się w ramach NT. To spojrzenie wstecz i odszukanie we wszystkich tekstach starotestamentalnych takich tematów-kluczy jak: *nowy lud Jahwe, uratowana Reszta, nowe przymierze, mesjasz, Syjon, udział pogan w nowym królestwie Bożym*, przyczyni się z pewnością do pogłębienia teologii NT łącząc ją z jej właściwymi korzeniami w tradycji tzw. Starego Przymierza.

IDEE DER VEREINIGUNG DES ZERSTREUTEN VOLKES ISRAEL
IN DER LEHRE DER PROPHETEN.
DER UMRIS DER VEREINIGUNGSTHEOLOGIE

ZUSAMMENFASSUNG

Die Hauptidee des Artikels ist die Darstellung der kurzgefaßten Theologie der Vereinigung, ihrer Anfängen in der Lehre der Propheten und ihrer Entwicklung. Das Thema wurde in der vier Punkten dargestellt: die prophetischen Orakel des VIII, VII Jh. v. Chr., die Orakel des babylonischen Exils und diejenigen aus der Zeit nach dem Exil.

In allen diesen Texten kann man merken, daß die Vereinigungs-idee bei den fast allen Propheten ihre kontinuierliche Entwicklung hat. Es zeigen daran die folgenden Antithesen:

- nur Jahwe ist derjenige, der vereinigt — das macht sein Messias-Vermittler;
- Sion als die konkrete, historische Hauptstadt des Gottesreiches — Sion als das symbolische, geistige Zentrum des neuen Reiches;
- Gottesreich wird das Land Kanaan umfassen; die Erneuerung der Monarchie des König David — geistiges Königtum ohne geographisch-historischen Verbindungen;
- es wird das ganze Volk Israel oder der Rest des Volkes vereinigt werden — das Rest des Volkes Israel und die bekehrten Heiden;
- Erlösung wird Resultat der Zugehörigkeit zum Volk Israel sein — das Motiv der Erlösung ist in der Bekehrung des Herzens;
- Erneuerung des alten Bundes von Sinai — Schließen des hineingeschriebenen ins menschliche Herz neuen Bundes;
- die Heiden sind Israels Feinde und haben keinen Anteil im neuen Gottesvolk — sie nehmen teilweise oder sogar völlig am neuen Volk teil.

Die gezeigten Regelmäßigkeiten sind nicht immer konsequent. Die Ursache liegt teils in der unsicheren Datierung der Bibelperikopen, teils in den vielen späteren Reinterpretationen (*relecture*) des Bibeltextes in der jüdischen Gemeinde, teils in der Nachprüfung der eigenen Meinungen durch denselben Propheten, teils in der Durchdringung der verschiedenen (konservativen und universalistischen) Welt- und Religionsanschauungen in Israel, die zum Vorschein auch in den Bibeltexten kommen.